

CEMORAREA BĂTRÂNILOR ÎN NORD ESTUL MOESIEI INFERIOR (SCYTHIA MINOR) ÎN SECOLELE I-IV P. CHR.

Raluca Iuliana Popescu*

Keywords: *commemoration, elderly people, Roman society, Moesia Inferior.*

Cuvinte cheie: *comemorare, vârstnici, societatea romană, Moesia Inferior.*

Abstract: *This study aims to discuss a number of issues regarding the commemoration of elderly people in the north-eastern part of Moesia Inferior. Epitaph frequency varies from region to region, depending on the cultural background, gender, social status and age. Such information enables us to discover and explore the characteristics of Roman provincial society's attitudes towards the elderly.*

Rezumat: *Articolul urmărește să discute o serie de aspecte referitoare la procesul comemorării persoanelor vârstnice în nord-estul provinciei Moesia Inferior¹. Frecvența epitafurilor diferă de la regiune la regiune în funcție de apartenența culturală, sex, stare socială și grupă de vârstă. Aceste informații ne permit să descoperim caracteristici specifice și să explorăm atitudinile societății provinciale romane față de persoanele vârstnice.*

Un aspect important în studierea societăților antice este evoluția statutului individului în cadrul comunității de-a lungul vieții sale. Cercetările anterioare indică o preocupare a specialiștilor mai degrabă către persoanele mature - cu o carieră sau meserie - în detrimentul celor de vârsta a treia.

Această situație a fost parțial determinată de puținele informații păstrate despre modul de viață al bătrânilor în antichitate. Majoritatea autorilor antici polemizau pe tema degradărilor fizice și psihice aduse de bătrânețe². Biografiile prezintă în mod predilect viața unor bărbați din straturile superioare ale societății, pornind de la primii ani de viață, continuând apoi cu educația, intrarea în viața publică, căsătoria și nașterea descendenților, mai apoi cu ascensiunea pe scara politică sau în afaceri și încheindu-se odată cu decesul și înmormântarea³. Perioada de dinainte de momentul morții era în general trecută cu vederea sau în cel mai bun caz prezentată succint.

Lipsa unor astfel de informații în izvoarele scrise nu trebuie însă interpretată ca un indicator al numărului mic de persoane care atingeau vârste înaintate, ci mai degrabă ca o diminuare a vizibilității lor în cadrul societății, fapt confirmat de existența a numeroase monumente funerare ridicate în amintirea unor persoane longevive. Un studiu detaliat al acestui tip de monumente

* Muzeul Municipiului București.

¹ Teritoriul actual al Dobrogei.

² Juvenal, *Satire*, IV, 10, 198-204, 241-5.

³ Parkin 2003a, p. 19.

furnizează date importante legate de statutul și imaginea persoanelor în vârstă în cadrul familiei și societății.

În societatea contemporană, trecerea la vârstă a treia este marcată în general de încheierea activității profesionale, într-o perioadă de timp cuprinsă între 59 și 65 ani. În antichitate, un astfel de moment sau o anumită vârstă care să delimiteze trecerea la această etapă a vieții nu exista. În cazul femeilor acest punct de turnură ar putea fi legat de menopauză, probabil între 40 și 50 de ani⁴. În cazul bărbaților însă momentul este greu de determinat.

În lumea romană un indiciu ar fi faptul că după vârsta de 46 de ani, soldații erau considerați *seniores*⁵, iar după 50 de ani erau lăsați la vatră, excepții făcându-se doar în momentele de criză⁶. În perioada republicană, la 60 de ani cetățenii nu mai erau eligibili pentru îndeplinirea serviciului militar, iar în cea imperială, senatorii nu mai erau obligați să ia parte la ședințele senatului. *Lex Papia Poppaea*⁷ introdusă de Augustus, scutea femeile de peste 50 de ani și bărbații de peste 60 de ani de la penalitățile aplicate celor necăsătoriți.

Ar fi inexact să considerăm că în lumea antică bătrânețea era legată numai de vârsta cronologică a individului, fiind mai degrabă dată de declinul fizic sau mental. Referirile la bărbații (*senex*) sau femeile (*anus*)⁸ în vârstă erau subiective, dictate de anumite circumstanțe și mai ales de modul în care respectivele persoane se simțeau sau de modul în care erau privite în societate⁹. Astfel, un filosof putea să se considere mai bătrân decât anii pe care-i avea sau (într-un epitaf) un bărbat să fie considerat în floarea tinereții la 45 de ani. Două epitafuri de la *Tomis* menționează bărbații considerați tineri de către soțiile lor, deși aveau 42¹⁰, respectiv 45¹¹ de ani în momentul decesului.

Dacă începutul bătrâneții nu poate fi definit de împlinirea unei anumite vârste, trebuie găsite alte criterii de identificare a persoanelor (din perioada studiată) cărora li se putea aplica termenul de *bătrâni*. Vom încerca astfel să analizăm obiceiul comemorării persoanelor de peste 60 de ani, în nord-estul provinciei Moesia Inferior, dar fără a considera a priori că aceasta era vârsta la care se refereau sursele când se menționa bătrânețea. Eșantionul la care facem

⁴ Amundsen, Diers 1970.

⁵ Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, X, 28.

⁶ Generalul Lucius Aemilius Paullus în 168 a.Chr. a condus la vârsta de 64 de ani armata romană spre victorie în bătălia de la Pydna.

⁷ Harlow, Laurence 2005, p. 127.

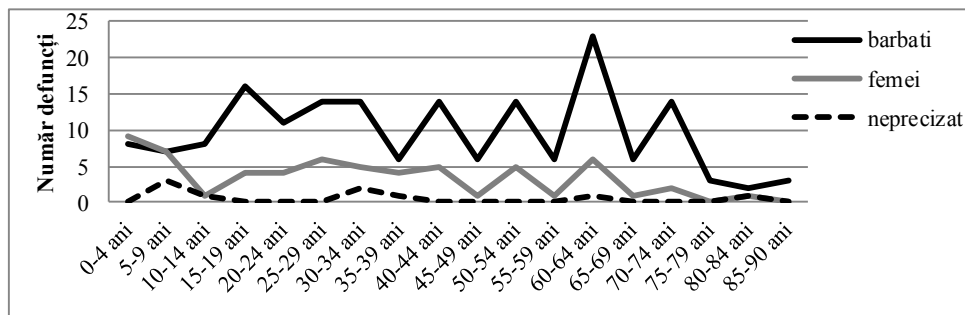
⁸ Rosivach 1994.

⁹ Parkin 2003a, p. 21.

¹⁰ ISM II, p. 310-311, nr. 346(182): [...] *fecit / stipendia <annis> XXIII et vi/xit annis XLII et spi/ritum naturae suae / reddedit. Aurelia / Claudia coniux bene/merente virginio / suo et pare [...]*.

¹¹ ISM II, p. 329-330, nr. 373(209): *D(is) M(anibus) / Val(erius) Felix princeps offi/ci(i) pr(a)esidis vixit an(nos) XLV / Aurel(ia) Aemilia bene meri/to conpari(!) virginio posuit / vale viator //*.

referință conține 58 de inscripții funerare¹² în limbile greacă sau latină, care datorită dedicațiilor comune fac referire la 64 de persoane decedate. Cel mai vârstnic bărbat comemorat avea 90 de ani¹³, iar cea mai în vârstă femeie 80 de ani¹⁴.

Comemorarea pe grupe de vârstă în epitafurile descoperite în nord estul Moesiei Inferior (secolele I-IV p.Chr.).

Unul dintre aspectele de interes în literatura de specialitate este utilizarea vârstei defuncților în realizarea unor modele demografice. Punctul slab al acestor modele este faptul că nu toți defuncții beneficiau de un monument funerar din piatră, sau care să reziste trecerii anilor, diminuând astfel aplicabilitatea și acuratețea metodei.

Datele obținute din analiza epitafurilor sunt extrem de utile în determinarea unor caracteristici locale ale procesului de comemorare, diferit de la regiune la regiune, în funcție de apartenență culturală, sex, stare socială și grupă de vârstă. Un exemplu sugestiv îl reprezintă comparația între nivelul scăzut de reprezentare în inscripțiile funerare a persoanelor trecute de 70 de ani la Roma (de numai 1%), față de cel din provincia Africa (24,8%)¹⁵.

Peste un sfert din inscripțiile funerare descoperite în aria noastră de interes ce aveau trecută vârsta defuncților, aparțin unor indivizi de peste 60 de ani. Procentul este mai mare pentru monumentele funerare construite în

¹²ISM I, nr. 271. ISM I, nr. 276. ISM I, nr. 278. ISM I, nr. 336. ISM I, nr. 339. ISM I, nr. 356. ISM I, nr. 373. ISM II, nr. 172(8). ISM II, nr. 203(39). ISM II, nr. 252(88). ISM II, nr. 225(61). ISM II, nr. 249(85). ISM II, nr. 296(132). ISM II, nr. 338(174). ISM III, nr. 144. ISM III, nr. 182. ISM III, nr. 187. ISM III, nr. 189. ISM IV, nr. 48. ISM IV, nr. 56. ISM IV, nr. 59. ISM IV, nr. 60. ISM IV, nr. 63. ISM IV, nr. 65. ISM IV, nr. 66. ISM IV, nr. 67. ISM IV, nr. 115. ISM IV, nr. 117. ISM IV, nr. 122. ISM IV, nr. 127. ISM IV, nr. 181. ISM IV, nr. 191. ISM IV, nr. 215. ISM IV, nr. 224. ISM V, nr. 7. ISM V, nr. 24. ISM V, nr. 26. ISM V, nr. 27. ISM V, nr. 42. ISM V, nr. 78. ISM V, nr. 104. ISM V, nr. 107. ISM V, nr. 117. ISM V, nr. 118. ISM V, nr. 121. ISM V, nr. 184. ISM V, nr. 191. ISM V, nr. 194. ISM V, nr. 196. ISM V, nr. 225. ISM V, nr. 226. ISM V, nr. 250. ISM V, nr. 302. Bărbulescu, Buzoianu 2010, nr. 1. Popescu 1976 nr. 208 și 271. Suceveanu *et alii* 2003, nr. 17 și 18.

¹³ CIL III, 14444. Doruțiu-Boilă 1964, p. 132, nr. 6. ISM V, p. 246, nr. 226.

¹⁴ Florescu 1938, p. 368-370, nr. 2. Florescu *et alii* 1958, p. 83-85. ISM V, p. 52-53, nr. 26.

¹⁵ Hopkins 1966, p. 248-249.

amintirea unor persoane cu vârste între 60 și 75 de ani, dar numărul este foarte mic pentru cele ridicate în memoria persoanelor ce depășiseră această vârstă. Din punct de vedere al reprezentării pe sexe există o diferență semnificativă, bărbații fiind comemorați de cinci ori mai des decât femeile. Această situație poate fi legată de natura patriarhală a societății antice, unde bărbații aveau o poziție privilegiată, iar femeile ocupau un loc marginal. În mod paradoxal, acestea după menopauză se bucurau de mai multă libertate nemaiputând produce moștenitori legitimi și astfel nemaifiind obligate de familie să urmeze cu strictețe convențiile societății¹⁶. O parte dintre ele se bucurau și de independență economică putând controla după moartea tatălui și a soțului o parte din bunurile obținute prin dotă sau moștenire. Este cazul Valeriei Crispina care menționa în epitaful scris în amintirea soțului său (la *Durostorum*), decedat la vârsta de 60 de ani, că a ridicat monumentul funerar al acestuia în calitatea de soție și moștenitoare: „...coniux et haeres posuit”¹⁷.

Era îngrijirea și comemorarea vârstnicilor în antichitate o acțiune benevolă sau una impusă de legislație? În perioada clasică, la Atena obligația era atât de natură morală, cât și legală¹⁸. Legile lui Solon stabileau că cel care nu avea grijă de părinți, cu câteva excepții¹⁹, era privat de drepturi cetățenești²⁰. Societatea romană însă nu avea legi clare care să stabilească modul de îngrijire a rudelor în vârstă. Bărbatul cel mai vârstnic din familie - tatăl, bunicul sau străbunicul - era *pater familias* și deținea până la moarte *patria potestas*²¹, mai precis avea autoritate asupra tuturor rudelor. Cu toate acestea, legile sau obiceiurile nu erau întotdeauna respectate și cu trecerea timpului, severitatea lor s-a diminuat²². Existau pe de altă parte și persoane fără descendenți direcți sau rude vârstnice ce nu erau protejate prin aceste cutume.

O viață longevivă nu garanta însă o poziție importantă în cadrul familiei sau al societății. În lipsa unui „sistem de pensii”, persoanele ajunse la vârste înaintate erau dependente de statutul și bunurile acumulate până în acel moment, de ajutorul rudelor sau al altor persoane. Societatea romană încuraja *pietas*²³ - datoria față de părinți, cărora trebuia să le asiguri adăpostul, hrana, îngrijirea, înmormântarea și comemorarea. Aceasta reprezenta o motivație pentru procreare, iar nașterea mai multor generații de descendenți asigurau

¹⁶ Parkin 2003a, p. 37.

¹⁷ Conrad 2004, p. 207, nr.301, pl. 83/3. Petolescu 2003-2005, p. 389-340, nr. 1083. ISM IV, p. 249-251, nr. 117.

¹⁸ Plutarch, *Βίοι Παράλληλοι*, I, Solon, 22.

¹⁹ Copii rezultați în afara căsătoriei.

²⁰ Diogenes Laertius, *Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησάντων*, I, 55.

²¹ Saller 2004, p. 102-132.

²² Frier *et alii* 2004, p. 199.

²³ Saller 2004, p.102-132.

o bătrânețe liniștită, o continuitate a numelui familiei și păstrarea memoriei defuncților.

Datoria de a avea grijă de respectarea memoriei înaintașilor se observă în epitafurile în care sunt comemorați bunicii. Un exemplu în acest sens provine de la *Tomis*, unde din ordinul Ampliatei, nepotul Homerichos, fiul lui Hermaphilos, s-a ocupat de ridicarea monumentului funerar pentru tatăl și bunicii săi²⁴. În inscripție sunt trecute pe lângă numele bunicilor Ampliata și Hermes, și cele ale străbunicilor Gennais din *Sidon* și Socrates, permițându-ne astfel să cunoaștem succesiunea a patru generații din aceeași familie. Interesant este că Ampliata, decedată la vârsta de 77 de ani, le-a supraviețuit atât soțului mort la 63 de ani, cât și fiului Hermaphilos care a trăit doar 25 de ani.

Nu numai datoria îi motiva pe cei care se ocupau de comemorarea unor rude vârstnice, ci și afecțiunea, așa cum reiese și din epitaful lui Sextus de la *Histria*: „...lăsatu-mi-am suflarea pe buzele soaței iubite”²⁵. Dovezi de dragoste din partea familiei reprezintă și înregistrarea cu o precizie remarcabilă a vârstei defunctului („...a trăit 63 de ani, 6 luni și 16 zile...”²⁶; „...a trăit 70 de ani și 11 zile și ...a trăit 60 de ani, 2 luni și 7 zile...”²⁷) sau construirea unui monument comemorativ la o perioadă îndelungată de la deces („...a trăit 61 de ani, 5 luni și 6 zile și 6 (?) ore.....și cea care la 15 ani după moarte i-a împodobit mormântul este soția Eutucis”²⁸).

Inscripțiile funerare puse în amintirea bătrânilor se deosebesc de cele ale altor grupe de vârstă prin sobrietate și acceptarea inevitabilă a sfârșitului vieții fizice: „...să cinstiți pe Mani cu tămâie, fiindcă și voi aveți să veniți la noi...”²⁹. Din epitafuri nu mai răzbate pregnant durerea celor rămași în urmă, ci mai degrabă îndeplinirea datoriei față de defuncți: „...copiii preapioși au pus [acest mormânt] celor ce au binemeritat”³⁰; „...a pus [piatra de mormânt] soțului care a binemeritat”³¹ etc.

O caracteristică comună între epitafurile vârstnicilor și cele ale persoanelor mature o reprezintă sublinierea carierelor defuncților, în special ale

²⁴ ISM II, p. 278-279, nr. 290[126].

²⁵ ISM I, p. 393, nr. 271: [...] *φιλης ἀλόχου ἐνὶ χεῖλεσι κάλλ/λιπον ἤτορ*.

²⁶ ISM IV, p.315-317, nr. 181: [...] *vix(it)/ ann(os) LXIII me(n)s(es) /VI d(ies) XVI* [...].

²⁷ CIL III, 12478. Florescu *et alii* 1958, p. 109-110, nr. 31. ISM V, p. 67-69, nr. 42: [...] *vixit annis LXX dies XI et* [...] *vixit annis LX menses duobus (sic) dies VII* [...].

²⁸ Aricescu 1974, p. 263-270, nr. 2, fig. 2. Popescu 1976, p. 201-203, nr. 191, fig. 191. ISM IV, p. 350-351, nr. 215: *Fl(avius) Tatianus vix(it) / ann(is) LXI m(ensibus) V d(iebus) VI / (h)or(is) VI et q(uae) an(nis) XV et / pos(t) morte(m) decora/(vi)sti (h)onore et E[u]/[t]ucis ? co(n)iux*.

²⁹ Popescu 1976, p. 218-220, nr. 208: *Valeates / vos qui superis / setis et co-/letes manes t[u]-/res quia vos /ad nos veni-/turi setis*[...].

³⁰ CIL III, 12478. Florescu *et alii* 1958, p. 109-110, nr. 31. ISM V, p. 67-69, nr. 42: [...] *bene merentibus pfi]/-entissimi nati mem[o]/-riam posuerunt*.

³¹ CIL III, 12480. Aricescu 1977, p. 62. ISM V, p. 141, nr. 118: [...] *po[sui]t[m]ar-/[ito bene mer(enti)]*.

celor din cadrul armatei sau din administrația urbană. Aproximativ o treime din monumentele funerare incluse în acest studiu au fost ridicate în amintirea unor veterani, în ele fiind menționate unitatea militară, gradul și perioada petrecută de aceștia sub arme: „...veteran al cohorței *I Ubiorum*³², *signifer* (ofițer de rang inferior) a trăit 70 de ani, a servit în armată 28 de ani...”³³, „...veteran al cohorței *Lusitanorum*³⁴, fost *pedes* (soldat pedestru) a servit în armată 28 de ani, a trăit 70 de ani...”³⁵, „...subofițer veteran al escadronului de Asturi³⁶, a trăit 64 de ani, a servit în armată 32 de ani...”³⁷ etc. Din rândurile administrației proveneau Titus Manius Bassianus³⁸ - membru al Sfatului *Histriei* precum și Lucius Pompeius Valens³⁹ care a îndeplinit sarcinile de arhonte, agoranom și preot al lui Dionysos în același oraș și un consilier al tomitanilor, rămas anonim⁴⁰. Un alt personaj în al cărui epitaf este trecută ocupația este negustorul Menophilos Bassus, originar din *Nicomedia* și decedat la *Histria*⁴¹.

În cazul monumentelor construite în amintirea unor femei longevive sunt scoase în evidență calitățile de soție și mamă: „...trăit-a cu al său -bărbat-cu demnitate vreme de 60 de ani”⁴² și „...care a trăit 70 de ani și a conviețuit cu mine 46 de ani. Din ea mi s-au născut fii, care trăiesc, 7...”⁴³.

Majoritatea inscripțiilor din eșantionul studiat consemnează relația dintre defunct și comemorator. Cele mai multe monumente funerare au fost ridicate de partenerul de viață și de copii, împreună sau separat. În situația în care aceștia ar fi fost deja decedați, de comemorare se puteau ocupa nepoții sau alte rude apropiate. Se cuvine amintit cazul lui Homerichos de la *Tomis* care s-a ocupat de înmormântarea bunicilor și a tatălui⁴⁴. Rudele care se îngrijesc de îndeplinirea ritualurilor de comemorare nu fac această acțiune singure, ci împreună cu copiii defunctului. Astfel, Menophilos Bassus⁴⁵ a fost comemorat la *Histria* de fratele Asclepiades și fiul său numit după unchi tot Asclepiades, iar

³² Matei-Popescu 2004, p. 229-230.

³³ Florescu *et alii* 1958, p. 73-74, nr. 1. Aricescu 1977, p. 64. ISM V p. 50-51, nr. 24: [...] *vet(eranus) coh(hortis) I / Ubio(rum) sig(nifer) vix(it) ann(is) LXX mili(tavit) ann(is) XXVIII* [...].

³⁴ Matei-Popescu 2004, p. 217-219.

³⁵ CIL III, 12480. Aricescu 1977, p. 62. ISM V, p. 141, nr. 118: [...] *vet(erano) coh(ortis) Lusit(anorum) / ex p(edite?) mil(itavit) annis / XXVIII vix[it] / an(nis) LXXXIII* [...].

³⁶ Matei-Popescu 2004, p. 175-177.

³⁷ Stoian 1962, p. 204-205; Aricescu 1977, p. 222, nr. 7. ISM II, p. 199-200, nr. 172(8): [...] *duplic(arius) vet(eranus) alae Astur(um) vixit an(nis) LXIII, mil(itavit) / an(nis) XXXII* [...].

³⁸ CIL III 7525 și 14449. ISM I, p. 453, nr. 339.

³⁹ CIL III 12489. ISM I, p. 485-487, nr. 373.

⁴⁰ Stoian 1962, p. 132, nr. 36. ISM II, p. 249, nr. 249(85).

⁴¹ ISM I, p. 469, nr. 356.

⁴² Avram, Bărbulescu, 1992, p. 191-193, nr. 14, fig. 14. ISM III, p. 477, nr. 144: [...] *βι/-ώσαντ' έπι-/τιμῶς έξή-/κοντ' ένι-/αυτούς.*

⁴³ ISM II, p. 226, nr. 203(39): [...] *ζήσασα έτη] /ο', συνουκίσασα / μοι έτη μς' έξ ής / μοι έγέγοντο / τέκνα ζῶντα ζ' / ζῶν φρονῶν[...].*

⁴⁴ ISM II, p. 278-279, nr. 290(126).

⁴⁵ ISM I, p. 469, nr. 356.

Titus Manius Bassianus⁴⁶ a fost înmormântat de fiul său Vitalianus Bassianus și de nora sa Scapullia Gemella.

Un anumit procent din populație, în special din rândul celor în vârstă, era preocupat de ridicarea unor monumente comemorative încă din timpul vieții. Accentul cade în acest caz pe sănătatea mentală a maturității, pe rațiune, bătrânețea fiind asociată cu senilitatea. La *Callatis*, Caius, fiul lui Philodesptos, „...încă în viață și în deplinătatea facultăților, a făcut pentru el (mormântul) la vârsta de 60 de ani...”⁴⁷. Într-un alt epitaf, provenind de la *Tomis*, un consilier al tomitanilor și-a pus statuie când avea 65 de ani, lăsând inscripția în seama moștenitorilor⁴⁸. De remarcat este stela funerară a unei familii descoperită la *Troesmis*, din care aflăm că epitaful a fost pus de defuncți: doi frați de 65 și 62 de ani și soțiile lor de 60 și 50 de ani⁴⁹.

Bătrânii care nu aveau copii sau rude apropiate care să se ocupe de ritualurile de înmormântare și comemorare delegau această sarcină încă din timpul vieții unei alte persoane, care putea să-i devină și moștenitor. De multe ori, individul desemnat să îndeplinească această datorie era libertul defunctului. Un astfel de exemplu provine de la *Sacidava* unde monumentul funerar al lui Marcus Valerius, veteran din *Cohors IV Gallorum*⁵⁰, a fost ridicat, potrivit dispozițiilor testamentare, de către libertul și moștenitorul său⁵¹. Într-un alt caz, libertul Marcus s-a ocupat doar de inscripționarea altarului funerar pregătit la *Histria* de Lucius Pompeius Valens pentru el, soția sa Mansueta și fiul lor Donatus în ziua de 19 septembrie 157 p. Chr.⁵²

***

Analizând epitafurile din secolele I-IV p. Chr. descoperite în nord-estul Moesiei Inferior, constatăm existența unor caracteristici regionale în cadrul procesului de comemorare. În ciuda speranței mici de viață la naștere⁵³, numărul celor decedați la vârste înaintate nu este ne semnificativ. Din punct de vedere al

⁴⁶ ISM I, p. 453, nr. 339.

⁴⁷ Alexandrescu-Vianu, 1970, p. 290, nr. 16. Popescu, 1970, p. 322-323, nr. 16. ISM III, p. 504-505, nr. 182: [...] ζήσας ἔτη ἐξήκοντα/ζών και φρενῶν ἐποί-/ησα ἐμαντῶ[...].

⁴⁸ Stoian 1962, p. 132, nr. 36. ISM II, p. 249, nr. 249(85): [...] sta-/tuam v(ivus) s(i)bi p(osuit). secun-/d[um] pietatem / [heredes t]it[ui]-/[lum b(ene) m(erenti) inscripserunt.

⁴⁹ Doruțiu-Boilă 1980, p. 216, nr. 184.

⁵⁰ Matei-Popescu 2004, p. 208-210.

⁵¹ Aricescu 1974, p. 259-263, nr. 1, fig. 1. ISM IV, 325-326, nr. 191: [...]lib(erti?) e[t] heredes? / ex t[est(amento) f(aciendum)? c(uraverunt)?].

⁵² ISM I, p. 485-487, nr. 373: [...]et sepul/crum se vivo / ipse sibi fecit et ara(m) / posuit, cum fuit ann(or)um / LXXVI [...] M(arcus) ma(io)rarius rerum supr[a] s(cripti) e[t] supra [scrip]-/ te p(u)osuit quem com(m)e(n)do [...]-/tus cum libert<i>s me<i>s. scrip/[tum] XIII Octob(ri)bus Barbaro co(n)s(ule).

⁵³ Scheidel 2001.

reprezentării pe sexe, epitafurile femeilor sunt de cinci ori mai puține decât ale bărbaților, situație ce poate fi legată de rolul lor marginal în cadrul societății romane. Majoritatea comemoratorilor erau persoane apropiate defuncțiilor, în general partenerul de viață și copii, mai rar alte rude sau libertzii. În lipsa familiei, monumentele funerare erau ridicate încă din timpul vieții, fapt precizat în inscripție. Diferența față de epitafurile altor categorii de vârstă este dată de sobrietatea stilului și de acceptarea inevitabilă a sfârșitului vieții fizice.

Bibliografie

Corpora

CIL

ISM I - D. M. Pippidi, Inscriptiile din Scythia Minor grecești și latine, vol I, *Histria și împrejurimile*, București 1983.

ISM II - I. Stoian, Inscriptiile din Scythia Minor grecești și latine, vol. II, *Tomis și teritoriul său*, București 1987.

ISM III - Al. Avram, Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure, vol. III, *Callatis et son territoire*, Ed. Enciclopedică, București - Paris 1999.

ISM IV - E. Popescu, Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure, vol IV, *Tropaeum - Durostorum - Axiopolis*, Ed. Academiei, București 2015.

ISM V - Emilia Doruțiu-Boilă, Inscriptiones Scythiae Minoris (coord. D.M. Pippidi), vol V, *Capidava - Troesmis - Noviodunum*, București 1980.

Popescu 1976: E. Popescu, *Inscriptiile grecești și latine în secolele IV-XIII descoperite în România*, București.

Surse

Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, (ed.) J. C. Rolfe, Loeb Classical Library 1927.

Diogenes Laertius, *Βίοι και γνώμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων / Lives of Eminent Philosophers*, (ed.) R.D. Hicks, Loeb Classical Library 1925.

Plutarch, *Βίοι Παράλληλοι / Lives*, (ed.) B. Perrin, Loeb Classical Library 1914.

Juvenal, *Satire*, IV, 10, 188-272.

Lucrări generale și speciale

Alexandrescu-Vianu 1970: Maria Alexandrescu-Vianu, *Les sarcophages romains de Dobroudja*, RESEE, VIII, 2, Bucuresti, p. 269-328.

Alexandrescu-Vianu 1985: Maria Alexandrescu-Vianu, *Les stèles funéraires de la Moésie Inférieure*, Dacia, 29, 1985, p. 57-79.

Amundsen, Diers 1970: D. W. Amundsen, Carol Jean Diers, *The Age of Menopause in Classical Greece and Rome*, Human biology, vol. 42, 1, 1970, p. 79-86.

Aricescu 1974: A. Aricescu, *Două inscripții din vecinătatea Sacidavei*, Pontica, 7, 1974, p. 259-271.

- Aricescu 1977:** A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Ed. Militară, București, 1977.
- Avram, Bărbulescu 1992:** A. Avram, Maria Bărbulescu, *Inscripții inedite de la Callatis aflate în colecțiile Muzeului de istorie națională și arheologie din Constanța*, Pontica, 25, 1992, p. 167-205.
- Bărbulescu-Munteanu, Rădulescu 1982:** Maria Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Colonia Ulpia Zermizegetusa pe o inscripție din Dobrogea*, Pontica, 15, 1982, p. 153-159.
- Bărbulescu, Buzoianu 2010:** Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu, *Inscriptions inedites et révisées de la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza*, II, Pontica, 43, 2010, p. 347-376.
- Carcopino 1991:** J. Carcopino, *Daily Life in Ancient Rome: The People and the City at the Height of the Empire*, Penguin Books, Londra, 1991.
- Doruțiu-Boilă 1964:** Emilia Doruțiu-Boilă, *Precizări topografice despre unele inscripții dobrogene*, SCIVA, 15, nr. 1, 1964, p. 131-136.
- Florescu 1938:** Gr. Florescu, *Fouilles de Capidava (1928-1936)*, Dacia, 5-6, 1938, p. 351-386.
- Florescu 1950:** Gr. Florescu, *O nouă inscripție referitoare la familia Cocceilor de la Capidava*, SCIVA, tom 1, nr. 2, 1950, p. 126-138.
- Florescu et alii 1958:** Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, Ed. Academiei R.P.R., 1958, București.
- Frier et alii 2004:** B. W. Frier, A. Thomas, J. McGinn, Joel Lidov, *A Casebook on Roman Family Law*, Oxford University Press, 2004.
- Hopkins 1966:** K. Hopkins, *On the Probable Age Structure of the Roman Population*, Population Studies, vol. 20, 2, 1966, p. 245-264.
- Hopkins 2006:** K. Hopkins, *Death and Renewal: Volume 2: Sociological Studies in Roman History*, Cambridge University Press, 2006.
- Hope 2007:** Valerie M. Hope, *Death in Ancient Rome*, Routledge, London-New York, 2007.
- Johnson, Thane 2003:** P. Johnson, P. Thane, *Old Age from Antiquity to Post-Modernity*, Taylor & Francis e-Library, 2003.
- Matei-Popescu 2004:** F. Matei-Popescu, *Trupele auxiliare romane din Moesia Inferior*, SCIVA, 52-53, 2001-2002, p. 173-242,
- Parkin 2003:** T. G. Parkin, *Old Age in the Roman World. A Cultural and Social History*, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 2003.
- Parkin 2003a:** T. G. Parkin, Ageing in antiquity: status and participation, in *Old Age from Antiquity to Post-Modernity*, Taylor & Francis e-Library, 2003, p. 19-42.
- Petolescu 2003-2005:** C. C. Petolescu, *Cronica epigrafică a României (XXIXIV)*, SCIVA, 54-55, 2003-2005, p. 337-396.
- Rosivach 1994:** V. Rosivach, *Anus: some older women in Latin literature*, Classical World 88, 2, 1994, p. 107-117.
- Saller 2004:** P. Saller, *Patriarchy, property and death in the Roman family*, Cambridge University Press, 2004.

Scheidel 1996: W. Scheidel, *Measuring sex, age and death in the Roman Empire: explorations in ancient demography*, JRA, 21, Supplementary Series 1996.

Scheidel 2001: W. Scheidel, *Roman Age Structure: Evidence and Models*, JRS, vol. 91, 2001, p. 1-26.

Stoian 1962: I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962.

Suceveanu, et alii 2003: A. Suceveanu, M. Zahariade, F. Topoleanu, Gh. Poenaru Bordea, *Halmyris I. Monografie arheologică*, Ed. Nereamia Napocae, Cluj Napoca, 2003.